

«ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԴԱՐ»
Ս. ՂԱԶԱՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԱՐԴԻ ԾՐՋԱՆԸ

Մխիթարեան Միաբանութեան «Բագմավէպ» պաշտօնաթերթի եւ հայագիտական հանդէսի հիմնադրութեան հարիւրամեակին առթիւ, Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթին մէջ լոյս տեսած յօդուածի մը մէջ, Յակոբ Տէր Յակոբեան, կը յիշէր իր երիտասարդ օրերու զարմանքը, որ կը բաժնէին իրեն տարեկից՝ նոր սերունդի մտաւորական «նորափետուր» գործընկերները, երբ տեսնէին, որ իրենց «Մանգումէ»ի խմբագրապետ Քասիմ (Միսաք Գօչունեան գրող եւ հրապարակագիր, Պոլսոյ ժամանակ թերթի հիմնադիր) ուշի ուշով կը կարդար Բագմավէպի յօդուածները:

«Աչք մը նետելով կը գռհանայինք մեմօ», կը պատմէ Տէր Յակոբեան, գտնելով Բագմավէպի «քերթուածները կրօնական եւ տափակ, իսկ աշխարհաբարը յետադէմ ու պաղ»:

Բայց Քասիմ չէր դադրեր իրենց ցրտութեան դիմադարձելէ:

–Եթէ Մխիթարեանները չըլլային մենք քիթապսըզ Արմաւուտներ պիտի ըլլայինք...

«Անգիր ալպանացիներու» ականարկը թերեւս կրնանք երգիծական ոգիի վերագրել, աւելի քան ազգային խտրականութենէ բխող չարամտութեան՝ կը բաւէ այստեղ յիշենք միջազգային գրականութեան յայտնի դէմքերէն Իսմայիլ Քասաբէն, որ ի դէպ բագմաթիւ առիթներով հայասիրութիւն արտացոլող արտայայտութիւններով հրապարակ ելած է:

Քասիմի խօսքին կարեւորագոյն առանցքը, սակայն, անշուշտ թաքուն մնացած իմաստն է այդ իր բառերուն, որ կ'երեւակայենք հայրական քմծիծաղով կ'ուղղէր երիտասարդ Տէր Յակոբեանին ու իր հասակակից գրողներուն: Այսինքն՝ որ Մխիթա-

րեան Միաբանութեան բացակայութեան, հաւանաբար հայերս պիտի չկարենայինք վերականգնել մեր կորսուած մշակութային հարստութիւնը եւ դատապարտուած պիտի ըլլայինք՝ ազգային, խաւարի մէջ ապրելու:

Մինչեւ հայ հրատարակութեան զարգացումը, որ սկիզբ առաւ ԺԶ. դարուն, հայերը ազգայնապէս կ'ապրէին անկումի հոլովոյթ մը: Հայ տպագրութեամբ, սկսան փարատիլ մութ ամպերը, որ սկսած էին իջնել արաբական տիրապետութեան դաժան «Ոստիկանութեան» շրջանին, որ հայ պետականութեան համար ազդեցիկ հարուած մը եղաւ, եւ մեր հայրենիքը գրեթէ մահացու, հազարամեայ տկարութեան մատնեց, որուն հետքերը տակաւին զգալի են:

ԺԳ. դարու վերիվայրումներուն հետեւանքով – մոնկոլներու եւ թիւրքմէններու յարձակումները, քիւրտ ցեղախումբերու վայրագութիւնները, Շահ Աբբասի կազմակերպած բռնագաղթը, թուրք-պարսկական կռիւները – օտար տարրեր մտցուցին հայրենի հողին վրայ, մեծ ժողովրդագրական հետեւանքներով, որոնց ցայտուն եւ շօշափելի արդիւնքը եղաւ Մեծ Եղեռնը, եւ անոր զուգահեռ՝ ընդհանուր քայքայում պատճառելով տնտեսական եւ քաղաքական իրավիճակին, որմէ մշակութային կեանքը չէր կրնար գերծ մնալ: Վանքերէն շատեր, մշակութային ժառանգութեան գլխաւոր եւ աւանդական ապաստանները, աւերակի մէջ էին: Փաստեր կան նաեւ, որ այդ օրերուն՝ վանահայրերուն եւ ընդհանրապէս կղերականութեան կրթական մակարդակը շատ ինկած էր, կարգապահութեան փլուզումի մթնոլորտի մը մէջ: («Ձե՞ որ գմայլելի եզնիկին ձեռագիրը գտնուած էր գեղջուկ տունի մը կարասիին մէջ իբր կափարիչ», կ'ըսէ Տէր Յակոբեան Յառաջի իր յօդուածին մէջ):

Սակայն ինչպէս նշած է Ֆրանսահայ պատմաբան Ռէյմոն Յարութիւն Գէորգեան, «միայն մի բանի տասնամեակի ընթացքին, տպագրական արհեստի տիրապետումը եւ տպուած գիրքի գործածութիւնը ծառայեցին գիտութիւնը տարածելու համար մեծ զանգուածի մը մէջ, գիտութիւն՝ որ նախապէս սահմանափակուած էր փոքր շրջանակներու»:

ԺԶ. դարէն ի վեր, հայերու մէջ տարածուեցան նախաձեռնութիւնները՝ տիրապետելու եւ օգտագործելու տպագրութեան արհեստը վերանորոգելու եւ արդիականացնելու հայ ընկերութիւնը:

Վենետիկ՝ հայ առեւտրականներու նախասիրութիւնը վայելող քաղաք մըն էր ԺԳ. դարէն ի վեր եւ մանաւանդ 1375ին Կիւիլիոյ Թագաւորութեան անկումէն յետոյ, երբ տեղւոյն հայկական բնակչութիւնը սկսաւ աճիլ: Միաժամանակ, տպագրութեան արհեստի զարգացումը հասած էր իր բարձրագոյն մակարդակին Վենետիկի մէջ:

Նկատի առնելով քաղաքին մօտիկութիւնը հայրենիքին եւ ընդհանրապէս Օսմանեան Կայսրութեան, բնական էր, որ նաեւ առաջին հայ հրատարակիչը իր գործունէութիւնը Վենետիկի մէջ հետապնդէր, մեր պատմութեան ամենախորհրդաւոր դէմքերէն (քանի որ իսկական ինքնութիւնը մինչեւ հիմա կը մնայ անծանօթ) Յակոբ Մեղապարտ: Գլխաւոր պատճառը, որ իր իսկական անունը անյայտ մնայ, Վենետիկի օրուան տպագրութեան որոշ իրաւական խտրութիւններն էին, որ կը ստիպէին զինք իր հրատարակչական գործը կիսազաղտնի կերպով կատարել:

Իր «Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան» փոքր բայց խիտ հատորին մէջ, Հ. Գարեգին Զարպհանայեան հայոց տպագրութեան պատմութիւնը կը բաժնէ երեք շրջանի.

Ա) Առաջին շրջան հայկական տպագրութեան, անոր մեզի ծանօթ սկզբնաւորութենէն (այսինքն՝ Յակոբ Մեղապարտի 1512-ին հրատարակած «Ուրբաքագիր»-էն մինչեւ Արզար Եւդոկիացի (1513-1565):

Բ) Երկրորդ շրջան, Արզարու գործունէութեան սկզբնաւորութենէն՝ մինչեւ ԺԸ. դարու սկիզբը (1565-1700):

Գ) Երրորդ շրջան, գրաբարով «Եօթնետասներորդ դարէն մինչ ի մեր օրերը» (1700էն մինչեւ 1895, այսինքն՝ Զարպհանայեանի գիրքի լոյս տեսած տարին):

Եւ այս վերջինն է, որ անտարակոյս կերպով պէտք է անուանենք «Մխիթարեան շրջան») մեզ շահագրգռող շրջանը, ո՛չ որովհետեւ մեր ներկային ամենամօտ գտնուողն է, այլ հայոց պատմութեան մէջ իր հիմնական կարեւորութեան համար: Ինչպէս կը նշէ Զարպհանայեան, ԺԸ. դարու սկիզբը Մխիթար Սեբաստացի կը ձեռնարկէ տպագրութեան «Ոսկեմատեան կոչուած իրաւամբ» այսօր պատմական գործին: Այս նախաձեռնութեամբ, խորունկ յեղափոխութիւն մը ծնունդ առաւ հայ իրականութեան մէջ, որով մեր ժողովուրդը յաջողեցաւ դուրս գալ ազգութեան նեղ սահմանումներէն, որոնք կը կապեն ինքնութիւնը ցեղային, հողային կամ, աւելի հագուածով տարազաններու, բացարձակապէս կրօնական պատկանելիութեան:

Մխիթարեան հրատարակչական, մշակութային եւ կրթական տարած առաքելութեան շնորհիւ եւ Մխիթարեան հայրերու յատուկութեամբ եւ բժախնդրութեամբ հետապնդած աշխատանքին – որ պիտի փափաքէի որակել ածականով մը՝ «մեղուաջան» – մինչեւ այսօր, հայութիւնը դարձաւ աշխարհատարած, մշակութով ու լեզուով միացած միաւոր մը: Հայութիւնը ի Սփիւռս աշխարհի կրնայ արդարեւ ըսել, որ բոլոր երկրագունդը այսօր, այո՛, ուր որ հայ կայ, աշխարհաբարի հասկացողութեամբ «Հայոց Աշխարհ» է, այդ նոյն «Հայոց Աշխարհը» որ գրաբարով կը նշանակէր պարզապէս հայրենիքի տարածքը: Ինչպէս այս գիտաժողովի բացման նիստին մէջ, Գիտութիւններու, Գրականութեան եւ Արուեստներու Վեներեան Ինստիտուտի Նախագահ Կերարտոյ Օրթալի յիշեց, ինք իր տունէն Մուրատ-Ռափայէլեանի աշակերտութեան երգերը կը լսէր եւ կ'անդրադառնար, թէ ինչպէս Հայաստանէն հեռու եւ գուցէ երբե՛ք ոտք չդրած այդ երիտասարդները իրենց երգերու ընդմէջէն հայրենիքը կեանքի կը կոչէին Վեներիկի երկինքին տակ:

Այս գործի հօգրութիւնը չէր վրիպած Հայաստանի գիտնականներու ուշադրութենէն, որ նոյնիսկ սովետական շրջանին իրենց յարգանքի տուրքը կու տային Միաբանութեան, Հայր Չամչեանի կոթողային «Հայոց Պատմութիւնը» անվարան կերպով ընդունելով իբր հիմնաքար արդի հայ պատմագրութեան, ինչպէս նաեւ աղբիւր Սփիւռքի մէջ հասակ առած յետեղեռնեան աշակերտութեան սերունդներու պատմութեան դասերու ու դասագիրքերու: Ի դէպ՝ 1986ին Հայաստանի մէջ լոյս տեսած Չամչեանի պատմութեան հատորներու նախաբանին հեղինակը գովասանական արտայայտութիւններ չի խնայեր Չամչեանի եւ Մխիթարեան Միաբանութեան նկատմամբ, բայց վերջին պարբերութիւններուն մէջ համեմատաբար ազնիւ գրաքննիչը, մէկ-երկու նախադասութիւն աւելցուցած էր ընթերցողներուն զգուշացնելով Հայր Չամչեանի վտանգաւոր Մարքսիստ պատմական որոշակունութենէն («դէք-երմիգմ») շեղումներուն դէմ: Եւ անշուշտ բոլորս գիտենք ինչպէս Մխիթարեան Միաբանութեան հրատարակչական գործունէութիւնը ընծայեց նախ վերածնունդը, ապա Զարթօնքի շրջանը, ինչպէս Հ. Լեւոն Զէքիեան բացատրած է “The Armenian Way to Modernity” իր հատորին մէջ: Կը բաւէ յիշենք այստեղ Զարթօնքի շարժման ռազմիրային անունը, Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, ինչպէս նաեւ իրեն աշակերտած հայ մտքի մշակներուն՝ Թովմաս Թովմասեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Սրապիոն Թղլեան, եւ

իր վերջին աշակերտներէն՝ իրապաշտ շարժումի կարկառուն դէմ-
քերէն (եթէ ոչ հիմնադիրը) Արփիար Արփիարեան:

Ինչպէս բոլորս գիտենք, սակայն, մեր արուեստագիտական
հրաշալիքներու ժամանակն ալ – որ նաեւ աղմուկի եւ չփոթո-
ւեան դար մըն է – տարաբանական կերպով, իր կարգին կըր-
նանք մոլթ համարել, մանաւանդ վտանգուած արեւմտահայու-
թեանս եւ արեւմտահայերէնին համար: Անխուսափելիօրէն, բոլո-
րիս կեանքը կ'ընթանայ մեր ներկայ աշխարհին արժէքներուն ու
փառքերուն հունով, որոնք կը ձեւաւորեն մեր կենցաղը ու կը
գունաւորեն մեր աշխարհահայեացքը: Եւ այս՝ մեր ապրած օգտա-
պաշտական եւ փորձառապաշտական մթնոլորտին մէջ, մեր ազգի
Երկրորդ Զարթօնքի մը ձեռնարկելը կրնայ անկարելի թուիլ:
Արդեօք ո՞վ կրնայ այսօրու գորաւոր հոսանքներու դէմ լողալ:

Մենք այստեղ, շատ ամփոփ կերպով, կ'առաջարկենք որ
Մխիթարեան Միաբանութեան գործին պէտք է սատարենք Երկ-
րորդ Զարթօնք մը սկսելու համար, հետեւեալ մարտահրաւէրնե-
րը դիմագրաւելով.

Ա) Հայերէն լեզուի նահանջը Սփիւռքի մէջ. օգտապաշտա-
կան կենցաղային համակարգի մը մէջ շատ դժուար է արդարա-
ցնել հայերէնի ուսուցումը: Սակայն ինչպէս որոշ հասակի հայ,
որ իր լեզուն չէ սորված եւ անոր կարօտը կամ պակասը կը զգայ,
լեզուին արժէքը իր տնտեսական օգտակարութիւնը չէ: Հայերէ-
նը ինքնութեան լեզու է, եւ այդ դերին մէջ, անփոխարինելի:

Բ) Ինչպէս ժամանակին հայ ամիրաները հայ մշակոյթի
բարգաւաճ զարգացումը կարելի դարձուցին, պէտք է նոյն ո-
գիով հայ դրամատէրերն ու բարերարները միասնական ճակատ
կազմեն մեր մշակութային մշակներուն եւ կազմակերպութիւննե-
րուն հետ: Այս հարցին պատմական արմատներուն մանրամաս-
նութեամբ անդրադարձած է Հ. Լեւոն Զէքիեան նախապէս յի-
շուած իր հատորին մէջ:

Գ) Դարերու ընթացքին, Մխիթարեան Միաբանութեան մի-
ջազգային կրթական հաստատութիւններու եւ սաներու ցանց կազ-
մուած եւ աճած է: Այս ցանցը կարելի է վերամշակել թերեւս նոր,
արդիական կաղապարներով, օրինակ ձեւաւորելով Ֆրանսայի Al-
liance Française կամ Իտալիոյ Dante Alighieri միջազգային մշակու-
թային կառոյցներուն օրինակին հետեւելով:

Դ) Եւ վերջին միջոցը, որ մեր օգտապաշտական դարուն
թերեւս հեղնանքով պիտի դիմաւորուէր, հաւատքն է: Այս մար-

տահրաւէրները դիմագրաւելը անկարելի գործ կը թուին, այո՛: Յիշենք, սակայն 24 տարեկան Սերաստացի վարդապետի մը ապրած արհաւիրքները մինչեւ որ, հայածանքի բերումով, Վենետիկի մէջ գտնուող ամայի ու լքուած կղզի մը հասաւ եւ այնտեղէն – այստեղէն՝ Սուրբ Ղազար կղզիէն – իր անխոնջ ազգակերտ առաքելութիւնը իրականացուց:

Սկիզբը յիշուած յօդուածին մէջ, այլեւս 1940-ականներուն հասունցած Տէր Յակոբեանը կ'առաջարկէր հայոց դասական չորս շրջանները վերաքննել եւ Հայկազեան թագաւորութեան, Արշակունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց հարստութիւններուն, հինգերորդ հարստութիւն մը աւելցնել. Մխիթարեանց հարստութիւնը: Այս երեք հարիւր ամեակին, հայութիւնը դարձեալ ճշգնաթամի առջեւ կը գտնուի եւ կը կարօտի, երկրորդ, լուսաւորութեան, Մխիթարեան դարու մը:

ԱՒԵՏԻՍ ՀԱՃԵԱՆ

Summary

THE MEKHITARIST ERA: BOOK PRINTING IN ST. LAZARUS AND ARMENIAN MODERNITY

AVETIS HATCHIAN

Until the emergence and evolution of Armenian printing in the 16th century, the Armenian nation was undergoing a process of collective decline.

Thanks to the book printing, cultural, and educational mission carried out by the Mekhitarist fathers with relentless devotion until our days, Armenians became a universal nation, united by a common culture and language, spread as they were and are throughout the world. In a sense, the Mekhitarist Congregation became the agent whereby the “Armenian country” or «Հայոց Աշխարհ» (“Hayots Ashkharh”) in classical Armenian indeed became the “Armenian World,” which is what “ashkharh” means in modern Armenian. The massive editorial work undertaken by Fr. Abbot Mekhitar of Sebastea may very well have contributed to the continuity of the Armenian nation by revitalizing its culture with infusions of new ideas from Europe which, in turn, were to lead to the Zartonk or Renaissance of the 19th century, the reawakening of the Armenian people cut short by the 1915 Genocide. Yet by the very nature of the universality injected into the Armenian nation by the Mekhitarist Congregation, was not beheaded, as Armenia is present in its ever living culture, that indestructible body of knowledge cultivated by the fathers in St. Lazarus, which they irradiated throughout the world.